

ALTIN ORDA – BİZANS MÜNASEBETLERİ (1261-1453)

İlyas Kamalov*

XIII. yy. başlarında Çengiz Han tarih sahnesine çıkarak Büyük İmparatorluğu'nu kurmuş ve daha hayattayken imparatorluğu kendi oğulları arasında paylaşmış ve böylece dünya haritası adeta yeniden yapılandırılmıştır. Altın Orda, İlhanlılar ve Çağatay Ulusu gibi yeni devletler ortaya çıkarken, bazı eski güçler ortadan kaybolmaya ya da zayıflamaya başlamışlardır. Bunların arasında Bizans da yer almaktadır. Bizim makalemizin konusu Altın Orda ile Bizans arasındaki münasebetlerdir. Altın Orda'nın diğer bazı devletlerle olan ilişkiler ilmi araştırmalara¹ konu olsa da, Altın Orda-Bizans münasebetleri bu araştırmaların dışında kalmıştır.

İstanbul'daki Lâtin İmparatorluğu'nun yıkılışı ve 1261'de Bizans İmparatorluğu'nun VIII. Mikhaıl Paleolog tarafından restorasyonu² Yakın Doğu'daki karmaşık duruma yeni bir boyut eklemiştir. Bu karmaşık durumun sebebi, Altın Orda ve İlhanlıların Kafkasya için verdikleri mücadele ve bu doğrultuda yaptıkları ittifaklar idi. Bizans de bu ittifaklardan birine katılmalıydı. Nikea (İzmit) İmparatorluğu, İran Moğolları ile dostça ilişkiler içindeydi. Bütün Küçük Asya ve Kafkasya Hülagü'nün elinde toplandığından, bu hükümdar ile bir şekilde müzakereye girişmek artık

* İlyas Kamalov, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

¹ G. Vernadskiy, *Mongol i Rusy*, Moskova 2001; A. N. Nasonov, *Mongol i Rusy*, Moskova 1940; S. Zakirov, *Diplomatiçeskiye Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom v XII-XIV vv.*, Moskova 1966; İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003; İlyas Kamalov, *Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri*, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2003.

² M. V. Levçenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, Çev. Maide Selen, İstanbul 1999, s.239-241; P. M. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290)*, *Treaties of Baybars Qalawun With Christian Rulers*, Leiden-New York-Köln 1995, s.118; Aynı yazar, *Haçlılar Çağı. XI. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, İstanbul 1999, s.160; D. Morgan, *The Mongols*, Oxford 1990, s.157.

kaçınılmazdı. Ancak, Mikhail sulh yoluyla uzlaşmayı yeğleyerek 1260 yılı sonbaharında İznik'te bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşma Küçük Asya Türklerine, bilhassa Anadolu Selçuklularına karşı Hülagü'yü serbest bırakıyordu. 1262 sonbaharında Hülagü'nün yanına bir Bizans sefaret heyeti gitti ki, bu heyet reisinin İstanbul'da Pantokrator manastırı başpapazı (Archimandrit) Prinkips (sonradan Antakya patriği Theodosios Villehardouin) olması muhtemeldir. Bu heyetin İlhanlılar ile sıkı bir mukavele yaptığı meydanda ise de, bu mukavele gizli tutulmuştu. Çünkü Bizans bu sıralarda İlhanlıların düşmanı olan Altın Orda ve Memlûklar ile de samimi münasebet kurmaya çalışıyordu.³ Başkentini İstanbul'a taşınmasıyla VIII. Mikhail için Kıpçak Moğolları ile de iyi ticarî ilişkiler kurmak kârlı idi. İstanbul Boğazı'ndaki politik ve ekonomik değişiklikler Bizans'tan geçen Kıpçak ve Mısır arasındaki deniz yolunu da açmıştır.⁴ Bu yol elçilik heyetlerinden başka, köle ticaretinin de yapılmasını sağlamakta idi. Karadeniz ile Akdeniz arasındaki geçidi denetiminde bulunan imparatorla iyi ilişkiler kurmak Baybars için de önemliydi. Ne de olsa Altın Orda topraklarından toplanan "memlûklar"⁵ bu yoldan Mısır'a getirilmekteydi. Böylece Memlûk Devleti'nin esas kaynağını Kıpçak köleleri⁶ teşkil etmekteydi. Daha sonra Abâkâ Han'ın Memlûk Sultanı Baybars için kullanmış olduğu şu ifade oldukça manidardır: "*Sen Sivas'ta satın alınmış bir kölesin; dünya hükümdarına karşı nasıl muhalefet edebilirsin?*" Bu cümle Memlûk Sultanı'nın "Kölemen" menşeli olduğunu açıkça belirtmektedir.⁷

³ B. Spuler, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, İstanbul, s.76-77.

⁴ G. Vernadskiy, *Mongoli i Rusy*, Moskova 2001, s.159.

⁵ Memlûk, Müslümanlar tarafından satın almak ve devşirmek suretiyle meydana getirilen askerî sınıf kölemendir. Bkz. R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, s.300. Selçuklu ülkesindeki Memlûk statüsüne değinen Lambton, başlangıçta Memlûk'un sosyal durumunun hür doğan melikinkiyile eşitlik arzetmediğini, onun bu durumunun utandırıcı olmadığını ve ülkedeki en yüksek makamlara çıkabildiğini belirtmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. G. M. Kurpalidis, *Gosudarstvo Velikih Seldjukidov-Ofiçialniye Dokumenti ob Administrativnom Upravleniyi i Soçialno-Ekonomiçeskom Otnoşeniyah*, Moskova 1992, s.103.

⁶ XIII. yy.'da Suriye ve Mısır'a Kıpçakların çok gelmesinde Kıpçak Bozkırları'nda ekonomik durum bozulup, kıtlık ve hastalıkların hayvanları yok etmesi etkili olmuştur. Bundan dolayı Kıpçaklar da Ruslar'ın âdetlerine uyarak gençlerini parayla satmışlardır. Daha geniş bilgi için bkz. Janos Eckman, *Hârezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Yayına haz. Osman Fikri Sertkaya, Ankara 1996, s.52, 67; A. Gökbek, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul 2000, s.100.

⁷ A. Yuvalı, "XIII. yüzyılda Önasya'daki Siyasî Bloklaşma", *TK*, XXIII/262, Ankara 1985, s. 113.

Bunun yanında Rus köleleri de itibarda idi.⁸ Kırım sahillerinden satın alınıp, Sinop ve Samsun limanlarına, oradan da Anadolu'da Sivas, Kayseri, Suriye'de Halep ve diğer şehirlerde pazarlanmışlardır. Ömerî, kuzeydeki kavimlerin birbirlerine baskın düzenleyerek esirler aldıklarını ve bunları Suğdak'taki Müslüman tacirlere sattıklarını, kıtlık olduğunda, bu ailelerin bizzat kendi çocuklarını sattıklarını kaydetmektedir. Kayseri-Suriye yolu üzerindeki "Yabanlu Panayırı", her yıl milletlerarası tâcirlerin toplandığı bir pazar yeriydi.⁹

İran Moğolları Türkiye'yi tamamıyla tahakkümleri altına alınca düşman buldukları Memlûklar ve Altın Orda imparatorluklarının münasebetlerini bozmak ve bilhassa askerî kuvvetin kaynağı olan köle ticaretini önlemek için Anadolu yollarını kontrollerine almışlardır. Bu sebeptendir ki, İstanbul yolu hayatî bir ehemmiyet kazanmıştır. Nitekim, Bizans müellifi Pachymeres, "Mısır Sultanı, Kumanlardan bir köle iken sultan olmuştur. O tebaasının kendi milleti ile ticarî münasebetlerini devam ettirmek istemiş; Mısırlıların Kıpçakları satın alıp hudutlarının muhafazasına bırakmışlardır. Fakat onları Karadeniz'den geçirmek zorluğu ile karşılaştıkları için bu denizin ağzını tutan imparatorun müsaade almışlardır." derken bu durumu belirtmiş, Bizans tarihçilerine mahsus millî gurur ve taassupla bu müsaadenin kuvvet karşısında vuku bulduğunu ifadeden kaçınmıştır.¹⁰

Mikhail Paleolog, ne kadar ikili oynamaya çalışsa da, kendisini Baybars'ın elçilerini İstanbul'da alıkoymaktan alamamıştır. Memlûk Sultanı Baybars, Berke'ye bir mektup yazarak, onu Hülâgü'ye karşı kıskırtmıştır. Tatarlar¹¹ ile cihad etmenin üzerine vacip olduğu hakkında

⁸ Altın Orda Devleti'nde çok sayıda Rus kölesi bulunmaktaydı. Vergisini düzenli ödeyemeyenler zorla götürülürken, kıtlık ve açlık yıllarında Ruslar kendi çocuklarını satmak zorunda kalıyorlardı. Rus köleleri arasında kadınlar ile zanaatçılar en değerlileri olarak kabul ediliyordu. Daha geniş bilgi için bkz. M. D. Poluboyarınova, *Ruskiye Lüdi v Zolotoy Orde*, Moskova 1978, s.34-40.

⁹ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 501. Ayrıca Yabanlu Pazarı için bkz. Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı*, İstanbul 1985.

¹⁰ O. Turan, *a.g.e.*, s.502.

¹¹ Burada Tatar terimi Moğollar için kullanılmıştır. XIII. yy.'da Tatarlar da dahil olmak üzere beş Moğol kavmi vardı. Gruplar arasındaki amansız mücadelelerde, "Tatar" adlı Moğol boyu, 1202'de cereyan eden Dalan-Nemürge Savaşı'nda Çengiz Han tarafından yenilgiye uğratılarak parçalanmış ve sağ kalanlar mevcut boylar arasında dağıtılarak "Tatar" kabilesi ortadan kaldırılmıştır. Ancak, Moğollar için "Tatar" adı kullanılmaya devam etmiştir. Bugün çoğunlukla İdil bölgesinde yaşayan Tatarların bunlarla bir ilgisi yoktur. Daha geniş bilgi için bkz. A. Temir, "Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât", *TK*, S.118, s.193-194.

deliller getirmiş ve şöyle devam etmiştir: “Müslümanlık dil ile demekten ibaret değildir. Cihad da Müslümanlığın rükünlerinden biridir. Birbiri ardınca gelen haberlere göre Hülâgü, karısını Hıristiyan olmasından dolayısıyla haç dinini gözetmeği ileri tutmuş, karısını senden üstün göreyerek halife yurtlarına kafir baş papazı yerleştirmiştir.”¹² Baybars, ayrıca kıymetli hediyeler de göndermiştir. XIV. yy. Mısır tarihçisi Rüknu’-d-dîn Baybars’a göre, Altın Orda ülkesinde rağbet gören kıymetli kumaşlar, koltuk yastıkları, namaz seccadeleri, Venedik bezleri, Şark’ta yapılan ipek kumaşları ile Mısır ülkesine mahsus çeşitli av, binek ve süs hayvanları da hediyeler arasında yer almıştır.¹³ Fakat elçilik heyeti ve beraberindeki hediyeler Bizans imparatoru tarafından uzun süre İstanbul’da alıkonulmuştur. Bunun sebebi Bizans İmparatoru’nun Hülâgü’den korkması ve aynı sıralarda Hülâgü’nün elçilerinin de İstanbul’da bulunması idi.¹⁴

Bunun üzerine Berke Han, Nogay komutasında bir ordu göndermiştir. Nogay’ın şehre yaklaştığını duyan İmparator şehirden uzaklaşmış, görüşmeler için de alıkoyduğu Mısır elçisi Emîr Fârisu’-d-din Akkuş el-Mes’ûdî’yi göndermiştir. Mikhail Paleolog’un ricası üzerine Mısır elçisi kendi isteğiyle burada kaldığını söylemiştir. Nogay bunun üzerine emîrin söylediklerini yazıya aktarmasını istemiştir. Berke Han, Nogay ile birlikte çok gecikerek yanına gelen Mısır elçisinden bunun sebebini sorunca, elçi kendisinin İmparator tarafından İstanbul’da alıkonulduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Berke Han, elçinin Nogay’a verdiği yazılı notu göstermiş, hem elçinin iki yüzlüğüne, hem de uzun yolculuk sırasında hediyeleri kaybetmesine kızmış, fakat Mısır Sultanı ile iyi ilişkilerde olduğu için elçiyi cezalandırmamıştır.¹⁵ Akkuş, Cemâzû’l-âhir 665/Mart 1267’de Mısır’a döndüğünde Baybars’ın nezdinde de bütün itibarını kaybetmiştir.¹⁶ Nogay’ın bu seferinden sonra Mikhail, Altın Orda hanına yılda 300 atlas elbise göndermeyi kabul etmiştir.¹⁷

Ayrıca Tatarlar ile daha geniş bilgi için bkz. İ. Kamalov, “Yabancı Kişi”, *Tarih ve Düşünce*, Şubat 2004, s.42-49.

¹² İbnu’l-‘Abduzzahir, *Siretülmelik ez-Zahir*, Tiesenhausen, s.111; el-‘Aynî, *‘İkdu’l-cumân Asru-Selâtin*, I, neşr. Mahmud Muhammed Emîn, Kahire 1987, I, s.289; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s.40-41.

¹³ Rüknu’-d-dîn Baybars, *Baybars Tarihi*, Tiesenhausen, s.162.

¹⁴ Reuven Amitai Preiss, *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War (1260-1281)*, Cambridge, 1995, s.93; A. N. Nasonov, *Mongolî i Rusy*, Moskova 1940, s.41; A. Yuvalı, *İlhanlı Tarihi I, Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s.98.

¹⁵ el-Mufaddal, *en-Nehcu’s-sedié*, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s.325-329.

¹⁶ P. M. Holt, *Haçlılar Çağı. XI. Yüzyıldan 1517’ye Yakınoğu*, s.162.

¹⁷ el-Mufaddal, *en-Nehcu’s-sedid*, Tiesenhausen, s.326.

Çok geçmeden Nogay, Bizans'ın üzerine bir sefer daha yapmak zorunda kalmıştır. Altın Orda-Bizans ilişkileri Anadolu Sultanı İzzeddin'i kurtarmak için Altın Orda'nın giriştiği sefer yüzünden bozulmuştur. 659/1261 yılında Hülâgü'nün emriyle IV. Rukneddin Kılıçarslan Selçuklu sultanı olunca, eski sultan İzzeddin Keykavus yakınlarını alarak Mikhail Paleolog'a sığınmıştır.¹⁸ II. İzzeddin, Moğollara mukavemet gösterdiğinden Anadolu Selçuklularınca desteklenmiş, hatta Anadolu'dan kovulduktan sonra burada Selçuklu ve Moğol ordularının güçlüğüle bastırdıkları ayaklanmalar çıkmıştır. Mikhail, II. İzzeddin'i daha sonra sultan tahtına çıkarıp Bizans ile İlhanlılar arasında bir tampon bölge oluşturmayı planladığından Sultan ile iyi ilişkiler kurmuştur.¹⁹ Ancak İmparator Mikhail'in kızı Maria'yı Hülâgü'ye vererek²⁰ antlaşma yapması kurduğu bu plâni suya düşürdüğü gibi, II. İzzeddin'in de ayaklanmasına sebep olmuştur.²¹ Bunun üzerine İmparator, Hülâgü Han'dan çekindiği için sultanı yakınlarıyla birlikte Meriç Irmağı mansabındaki Ainos²² hisarında hapsedirmiştir.²³ II. İzzeddin'in halası Berke'nin eşiydi ve Berke Han'ın Sultana yardımı gecikmemiştir. Altın Orda ordusu Trakya'ya girerek birçok yeri yağmalamış, Ainos Kalesi'ni kuşatmış, İzzeddin Keykavus ile yakınlarını kurtarıp Berke'nin yanına götürmüştür (660/1262).²⁴ İbn Bîbî,

¹⁸ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara 1995, s.478; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, İstanbul 2000, s.248, B. Spuler, *İran Moğolları*, s. 64-65; D. A. Karabeynikov, "Vizantiya i Gosudarstvo İlhanov v XIII-naçale XIV v: Sistema Vneşney Politiki İmperiyi", *Vizantiya Mezdu zapadom i Vostokom*, ed. G. G. Litavrin, S. Petersburg 1999, s.445.

¹⁹ D. A. Karabeynikov, *a.g.e.*, s.446.

²⁰ Maria, İmparator VIII. Mikhail'in gayrimeşru kızı olup, babası tarafından Hülâgü Han ile evlendirilmek istenmiştir. Ancak Maria, İlhanlı topraklarına varmadan Hülâgü ölmüştür. Bunun üzerine talihsiz kızı oğlu Abaka Han almıştır. Abaka Han ölünce Maria İstanbul'a dönmüş ve bugün "Maria Mouchliotissa" ya da "Moğolların Meryemi" olarak bilinen kilisede rahibe hayatı yaşayarak hayatını tamamlamıştır. Fatih, bu kiliseye dokunmamış ve Bizans devrine ait İstanbul'daki kiliselerden hiçbir zaman camiye ya da müzeye çevrilmemiş tek kilise özelliğini almıştır.

²¹ D. A. Korobeynikov, *a.g.e.*, s.446-447.

²² Ainos (Enez)-Ege kıyısında Meriç'in ağzında çifte limanlı bir kentti. Enez Kalesi ve surları Bizans döneminde yapılmış ve VI. yy.'da onarılmıştır. Bkz. *Ana Britannica*, VIII, İstanbul 1988, s.190-191.

²³ B. Spuler, *Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland 1223-1502*, Leipzig 1943, s.47-48; J. J. Saundres, *Muslims and Mongols*, Edited by G. W. Rice, New Zealand 1977, s.73; M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s.58.

²⁴ Ruknu'd-dîn Baybars, *Baybars Tarihi II*, Çev. Şerefüddin Yaltkaya, İstanbul, 1941, s.32-33; ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, Tiesenhausen, s.351.

Sultan İzzeddin'in kurtulmasını şöyle nakletmektedir: "Tanrı, Sayın Han'ı Sultan İzzeddin'in imdadına koşturdu. O sene iyi bir tesadüf olarak dondurucu bir kış başlamıştır. Tuna'nın sularını buz tutmuştur. Bütün ordunun karşı tarafa geçmesine imkân hasıl olmuştur. Sultanı hapisten çıkarmışlardır. (Berke) Han ile beraber Kırım tarafına yollanmıştır. Han'ın memleketine gittiği zaman pek çok iltifatlar görmüştür. Suğdak²⁵ ve Solhad vilâyetleri kendisine tımar verilmiştir."²⁶

Nogay'ın bu seferi II. İzzeddin'i serbest bıraktığı gibi, Bizans İmparatoru'nun Karadeniz ve Boğaz ticaretine engelini de ortadan kaldırmıştır. Bu da en çok Memlûkların işine yaramıştır. Memlûk Devleti Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkasya menşeli kölelerden yetişen orduya dayandığı için, Karadeniz ve Boğaz ticareti büyük önem taşımıştır.²⁷ Sultan İzzeddin vefatına kadar yanlarında yaşamıştır. Hatta, İzzeddin Keykavus, Altın Orda hükümdarı Mengü-Timur tarafından Berke'nin kızı Orbay Hatun ile evlendirilmiştir.²⁸ Bu sefer sırasında ya da başka kaynaklara göre daha önce, 1265 civarında Berke Han, Bulgar kralı Konstantin Tih'in daveti üzerine Bizans İmparatoru'na karşı Balkan işlerine katılmıştır. Nogay 20.000 süvari ile Tuna'yı geçmiş, Mikhail, Moğollara karşı çıkmış, ama Yorgi Pakhimeres'in itirafına göre, Bulgar sınırına gelen Bizanslılar, Moğolları görünce paniğe kapılarak dağılmışlardır. Bozgun halinde kaçarlarken hemen hemen hepsi Moğol kılıçları altında can vermiş, Mikhail ise bir Ceneviz gemisiyle İstanbul'a dönmüştür.²⁹

Yukarıda değindiğimiz gibi, İlhanlılar ile yakınlaşmaya gayret eden Bizans imparatorları İstanbul üzerinden deniz yolu ile Mısır'la Deşt-i Kıpçak arasında gidip gelen elçilik heyetlerine zaman zaman engel olmuşlardır. Buna karşılık, Mengü Timur'un Nogay komutasındaki ordula-

²⁵ Suğdak, Kırım'da vaktiyle büyük liman, şimdi küçük bir mahal olup bu ad bir Orta Asya memleketinin adı olan Sogd'a benzetilerek İrânî bir kelime zannedilmiştir; bundan dolayı şehrin kuruluşu Alanlar'a atfedilmektedir. Suğdak, 620/1223 ve 636/1238 yıllarında iki defa Moğollar tarafından yağmalandı. Altın Orda Hanı Özbek zamanında 722/1322 tarihinde şehir mukavemet görmeksizin işgal edildi; bütün çanlar kaldırıldı, azizlerin heykelleri ve haçlar kırıldı, kiliseler kapatıldı. Daha geniş bilgi için bkz. W. Barthold, "Suğdak", *İA*, XI, s.1.

²⁶ *İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, Çev. Nuri Gencosman, Ankara 1941, s.268; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr, Müsâmeretü'l-ahbâr ve musâyeretu'l-ahyâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s.56-57; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1996, s.378; D. A. Korobeynikov, *a.g.e.*, s.447.

²⁷ A. Yuvalı, "XIII.Yüzyılda Önasya'daki Siyasî Bloklaşma", s.117.

²⁸ R. Baybars, *Baybars Tarihi*, Tiesenhausen, s.175.

²⁹ R. Grousset, *a.g.e.*, s.378.

rı Bizans'ı tehdit etmişlerdir. Yine seferlerinden birinde (670/1271) Nogay, VIII. Mikhail'e İstanbul'dan elçilerin gidebilmesi için baskı yapmıştır. Mağlup olacağından korkan Mikhail, Nogay'a barış teklif etmiş, hatta evlilik dışı doğan Euphrosyne adlı kızını ona vermiştir.³⁰ Böylece Paleologlar, hem İlhanlılar ile hem de Cucioğulları ile akrabalık bağına girmişlerdir.³¹ Ayrıca bu andan itibaren Bizans imparatorlarının Altın Orda ve Memlûklar ile ilişkileri bozulmadan kalmış ve Altın Orda ile Mısır arasındaki elçi heyetlerinin gidiş gelişleri kolaylaşmıştır. Bu arada Mikhail de Moğol faktörünün önemini anlamıştı. Bu şekilde Mikhail ile Kıpçak Hanlığı arasında kurulmuş ittifak, Altın Orda ve Memlûkların olduğu gibi, Bizans'ın da işine yaramıştır. Nogay, Bizanslılara karşı oldukça emin bir müttefik olarak gözüküyordu. Bizans, Nogay'ın kıymetini, ileride de göreceğimiz gibi onun ölümünden sonra daha da iyi anlayacaktır.

1270'li yıllarda Bizans'ın İlhanlılar ile yakınlaşması yeni bir safhaya girmiştir. Memlûklara karşı askerî yardım alabileceğini düşünen Abâkâ, Papa ve Bizans ile mektuplaşarak, Hıristiyanlığı (Latin dinini) kabul etmek istediğini bildirmiştir. Böylece Abâkâ, Memlûklara karşı yeni bir haçlı seferi düzenleyeceklerini ve daha sonra da kendisinin kutsal topraklara hâkim olacağını düşünmüş olmalıdır. 1274 tarihinde Lyon Konsülü'nde Bizans İmparatoru, Yunan kilisesinin Roma'ya bağlılığını bildirmiş ve gerçekleştirilecek bir haçlı seferinde yer alacaklarını söylemiştir. Bu gelişmeler Altın Orda'nın gözünden kaçmamıştır. Papa III. Nikolas'ın başarılı politikası Altın Orda'yı tedirgin etmekteydi. Zira, o Bizans'ı her geçen gün Papalığa bağlamaya, İlhanlıları etkisi altına almaya ve kendi nüfuzunu Güneybatı Rusya'ya yaymaya niyetli idi.³²

³⁰ Georg Ostrogorskiy, *Bizans Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1981, s.424; A. A. Vasiliyev, *History of the Byzantine Empire 324-1453*, Madison and Milwaukee 1964, s.601; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı. XI. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, s.163; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, s.60; A. Nasonov, *a.g.e.*, s.44; Şerif Baştav, *Bizans İmparatorluğu Tarihi, Son Devir (1261-1461), Osmanlı Türk-Bizans Münasebetleri*, Ankara 1989, s.5.

³¹ VIII. Mikhail kızlarından birini Moğol İlhan'ına, diğerini de Altın Orda emîrine verdi. Bu kızların her ikisi de evlilik dışı çocukları olmasına rağmen; Batı'nın dünyevî ve manevî yöneticileri karşısında Mikhail'in vermeye razı bulunduğu ödülleri, onu kendisinden daha fazla geleneğe bağlı uyruklarının gözünde küçültücü bir lakaba, *Latinofron*, yani Latin kafalı lakabına layık kılıyordu. Donald M. Nicol'e göre, o gerçek anlamda bir Bizanslı olmaktan çıkmıştı. Zirâ, Bizans ideallerinden pek çok ödün vermişti. Bkz. Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1999, s.80.

³² A. Nasonov, *a.g.e.*, s.44-45.

Ancak *Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri* adlı çalışmamda da üzerinde durduğum gibi, yapılan bu tür ittifaklarda ne Avrupalılar İlhanlılara, ne de Memlûklar Altın Orda'ya yardımcı olabilmişlerdir.

Bu arada 1277 yılında Bulgar kralı Konstantin Tih öldürülünce, devlet yeniden taht mücadeleleriyle sarsıldı. Nogay ile Mikhail farklı adayları destekleyince, Altın Orda'nın resmî hanı Mengü-Timur, Nogay'ın yetkilerini de sınırlandırmak için Balkanlardaki işlere karışmaya karar verdi. Mengü-Timur, metropolit Kirill ile birlikte kendi elçisini VIII. Mikhail'in yanına gönderdi (1279). Bu elçi Saray şehri piskoposu Feogonost'dan³³ başkası değildi. Bu elçinin Han ve metropolitin hediye ve mektuplarını VIII. Mikhail'e takdim ettiğinden başka elimizde bilgi yoktur.³⁴ Mengü-Timur'un bu hareketini, ancak "sahnede ben de varım" izlenimini vermek istemesine bağlayabiliriz. Fakat Saray'daki piskoposun gönderilmesi ilginçtir. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Mikhail Paleolog'un Bizans'ı restore ettiği 1261 tarihinde güney (Pereyaslav) piskoposluğun merkezi Saray'a taşındı ve piskopos hana yakın kimse olurdu. Aynı zamanda bu piskopos, Bizans ile Rus kilisesi arasında bir köprü mahiyetinde idi.³⁵ Bence, 1273, 1276 ve 1279 yıllarında İstanbul'a gelen Feogonst, Han tarafından özenle seçilmiş ve Bizans İmparatoru'nun Papa III. Nikolas'ın isteklerine cevap vermesi gerektiği zamana rast gelmiştir. Han'ın piskopos üzerinde etkisi büyük olduğundan, Han, oluşan durumda onun vasıtasıyla Bizans'a yaklaşmak istemiştir. Bu tür heyetlerin gelmesi ülkeler arasında kültür münasebetlerini de olumlu etkilemiştir ki, İlhanlılar devrinde XIV. asrın ilk yarısında Tebriz ve Merâga'da İstanbul yahut Trabzonlu Rumlar tarafından bazı ilmî eserlerin Yunanca'ya tercüme edildiği bilinmektedir.³⁶ Ayrıca, İlhanlı Gâzân ve Olcâyâtü hanların alim veziri Reşidu'd-dîn'in eserlerinin birinde Bizans alimleri ve diğer alimler arasında felsefî meselelere dair fikir mübadelelerini belirten mektup ve cevaplar da yer almaktadır.³⁷

³³ Feogonst, Saray şehrinin ikinci piskoposu idi. Birinci piskopos ise 1267 yılında vefat eden Mitrofan idi. Bkz. G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s.416, dipnot 130.

³⁴ G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s.180-181.

³⁵ A. Nasonov, *a.g.e.*, s.46-47.

³⁶ Trabzonlu tabip George Chioniadis kendisinin İlhanlı devletinden getirdiği ilmî eserleri tercüme etmiştir. İsaac Argyros isminde bir papas ise astronomiye ait bazı Arapça eserleri Yunancaya tercüme etmiştir. Bkz. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s.118-119, 269, 455; Aynı yazar, "İlhanlılarla Bizans Arasındaki Kültür Münasebetlerine Ait Bir Vesika", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV, İstanbul 1965, s.2.

³⁷ Z. V. Togan, "İlhanlılarla Bizans Arasındaki Kültür Münasebetlerine Ait Bir Vesika", s.3.

Mengü Timur ölünce (681/1282), oğullarının küçük yaşta olmaları sebebiyle küçük kardeşi Tuda Mengü Altın Orda tahtına çıkmış ve 686/1287 yılına kadar hanlıkta kalmıştır. O tarihte memleket işlerine bakmaktan vazgeçmiş; dervişler, şeyhler ile arkadaş olmuş ve Tula Buka için tahttan feragat etmiştir.³⁸ Gerçek hâkimiyet, dolayısıyla Balkan işleri hâlâ Nogay'ın elindeydi. Mengü-Timur'un Balkan işlerine karışması ve Bulgar tahtı yüzünden Nogay ile VIII. Mikhail'in arası biraz da olsa açılmıştı. Mengü-Timur ölünce, arayı düzeltmek için Nogay'ın eline bir fırsat geçmiştir. Bizans İmparatoru, bu sıralarda isyankâr Teselya hâkimi İoannes Dukas'a karşı sefere hazırlanıyordu. Mikhail, bu iş için damadı Nogay'ı yardıma çağırılmakta duraksamadı. Nogay da 4000 en iyi askerini VIII. Mikhail'e yardıma göndermiştir. İmparator, Nogay'ın bu hareketinden çok memnun kalmış; ancak plânlanan bu sefer gerçekleşmemiştir. Zirâ, VIII. Mikhail 1282 tarihinde vefat etmiştir.³⁹ Oğlu II. Andronikos, ilk işi olarak Georgi Terteri adında bir Kuman'ın Bulgar tahtına geçmesini sağlamıştır. Ancak Nogay, buna karşı çıkınca, Andronikos geri adım attı. Hatta bununla kalmayıp Terteri'yi hapsetti. Nogay ise Bulgar tahtına kendi adayı Smileç isimli bir Bulgar knezini çıkarttı.⁴⁰

Böylece, Grouset'nin dediği gibi, Bulgaristan Nogay'ın şahsına sıkı sıkıya bağlı gerçek bir Moğol himayesi (protektora) olmuştur. Terteri'nin oğlu Svetoslav, Nogay'ın sarayında rehin olarak bulunurken, çarın kız kardeşi de Nogay'ın oğlu Çaka ile evlenmiştir.⁴¹ Ancak Bulgaristan'daki durum çok geçmeden yine değişti. 1298 yılında Smileç ölünce, hapisten kurtulan Svetoslav, Çaka'yı Bulgar Hanı yaptı (1300 yılının sonu-1301 yılının başı). Bu arada 1287 yılında Nogay tarafından Altın Orda tahtına çıkartılan Tula-Buka, kendisine karşı Nogay tarafından kurulan entrikalar sonucu öldü ve Toktâ han oldu.⁴²

Toktâ Han çok kısa süre içinde Nogay'ın ve çocuklarının tahakkümünden bunalmaya başlamış ve 1300 yılında aralarında meydana gelen muharebede Nogay öldürülmüştür.⁴³ Toktâ Han, Altın Orda'da iktidarı tek başına ele geçirince, Svetoslav, Toktâ Han'ı kızdırmamak için Çaka'yı tutuklattı ve kendisini de Toktâ Han'nın vassalı olarak Bulgaristan

³⁸ Nuveyrî, *Nihayetu'l-ereb fi funûni'l-edeb*, Tiesenhausen, s.263.

³⁹ Donald M. Nicol, *a.g.e.*, s.94.

⁴⁰ G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s.182.

⁴¹ R. Grousset, *a.g.e.*, s.380.

⁴² Nuveyrî, *Nihayetu'l-ereb fi funûni'l-edeb*, Tiesenhausen, s.268; Uli Schamiloglu, "Altın Ordu", Çev. Bülent Keneş, *Türkler*, VI, Ankara 2002, s.416.

⁴³ Nuveyrî, *Nihayetu'l-ereb fi funûni'l-edeb*, Tiesenhausen, s.272-279.

Knezi ilan etti.⁴⁴ Nogay'ın ölümüyle Bulgaristan üzerindeki Altın Orda boyunduruğu gevşedi. Bizans'ın en sadık dostlarından olan Nogay'ın ölümü, burayı da etkiledi. Bulgar Knezi Svetoslav, görece hareket özgürlüğünden ve Bizans İmparatorluğu'nun güçsüzlüğünden olabildiğince yararlandı. Kuzey Trakya'ya saldırıp Karadeniz kıyısındaki Bizans liman kentlerini işgal etti, bunları Ceneviz gemilerine kapattı ve İstanbul'a buğday dışsattımını yasakladı. Kent zaten yiyecek kıtlığı çekmekteydi. Ama imparatorun Bulgarları öç almakla tehdit edecek yüreği yoktu. 1307'de onların zapt ettikleri bütün yerleri ellerinde tutmalarına izin veren bir antlaşma imzalandı ve torunlarından birini Svetoslav'a eş olarak verdi.⁴⁵ Nogay hayatta olsaydı, gelişmelerin aksi yönde olacağını düşünmek zor değildir.

Nogay'ın hayatının son yıllarında Bizans ile arasını düzelttiğini yukarıda zikretmiştik. Toktâ Han'ın da bu konuda onun izini takip ettiğini söyleyebiliriz. O da Paleologlar ile aile bağlarına dayanan arkadaşlık kurmuştur. İmparator II. Andronikos'un evlilik dışı kızı Maria, Toktâ'nın eşlerinden biri idi.⁴⁶

Bu dönemde Bizans ve Ruslardan başka, Altın Orda'yı da etkileyecek bir olay da Osmanlı İmparatorluğu'nun temellerinin atılmasıdır. Ancak esas etki daha sonra gelecektir. O an için tüm taraflar, her geçen gün büyüyen Osmanlı tehlikesinden habersizmiş gibi hareket ediyorlardı. Bu dönemde Altın Orda-Bizans münasebetlerinde de herhangi bir değişiklik görülmemiştir. Sadece Toktâ'dan sonra yerine geçen amcasının oğlu Özbek⁴⁷ dış siyasette Toktâ'dan daha saldırgan bir politika izlemiştir.

1324 yılında Özbek Han, aynen zamanında Nogay'ın yaptığı gibi, Bulgar-Bizans anlaşmazlığına müdahale etmiştir. Özbek Han, bu mücadelede Bulgar Knezi II. Georgi Terteri'yi desteklemiştir. Altın Orda'nın

⁴⁴ G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s.195.

⁴⁵ Donald M. Nicol, *a.g.e.*, s.149-150; Ş. Baştav, *a.g.e.*, s.22.

⁴⁶ B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland*, s.79.

⁴⁷ Toktâ Han, ölümünden önce üzerinde ihtimamla titrediği oğlu İlbasar'ı rakipsiz veliaht yapabilmek için Sayın Han evlâdından herkesi öldürtmüştür. Fakat İlbasar kendisinden önce ölünce Sayın Han ailesinin sona erme tehlikesi ortaya çıkmıştır. Toktâ'nın öldürttüğü kardeşi Tuğrulca'nın öldürülmesi sırasında gebe olan Gelin Beyalun ise, kısa bir müddet sonra doğan oğluna Özbek adını vermiş ve onu ölümden kurtarabilmek için Kabartay ülkesinde yakını olan İnal Beğ'in yanına göndermiştir. Toktâ Han, Sayın Han neslinin tükenmesinden dolayı kederinden yatağa düşmüş iken, Gelin Beyalun, durumu kendisine açmıştır. Son demlerini yaşamakta olan Han'ın kederi zail olmuş ve yakın emirlerini, şehzadeyi getirmek üzere vaziflendirmiştir. Beyler Özbek Han'ı alıp döndükleri zaman Toktâ Han ölmüş bulunuyordu. Daha geniş bilgi için bkz. M. Kafalı, *a.g.e.*, s.72.

yardımına rağmen, Bulgar birlikleri Edirne (Andrianopol) civarında yapılan savaşta mağlup oldular.⁴⁸ Gerçi daha sonra II. Andronikos'un oğlu İmparator III. Andronikos, bildiğimiz yolla Özbek'in gönlünü almayı başarmıştır. III. Andronikos, daha sonra Bayalun Hatun olarak tanıyacağımız kızını Özbek Han'a vermiştir. Ancak Bayalun Hatun 1333 yılında İbn Batuta refakatinde babasını ziyaret için İstanbul'a gitti ve bir daha geri dönmedi. Onun dönmemesi ile ilgili elimizde hiç bir bilgi yokken, George Vernadskiy, Pelliot'ya dayanarak, Bayalun'un zorla Müslümanlaştırıldığı yönünde tahmin yapmaktadır.⁴⁹ Ancak Moğolların ve ayrıca Altın Orda hanlarının bütün dinlere karşı hoşgörülü davrandıkları⁵⁰ ve bu konuda baskı yapmadıkları herkes tarafından bilinmektedir.

Yukarıda zikrettiğimiz gibi, daha VIII. Mikhail, Altın Orda ile Memlûk arasındaki elçi heyetlerinin İstanbul'dan geçmelerine müsaade etmişti. Hatta bazen imparatorların bu elçi heyetleriyle ilgilendikleri de bilinmektedir. İşte Bizans imparatorunun bu tür bir heyetle ilgilendiği vakalardan biri de 1320 civarında olmuştur. 1314 yılında Memlûk Sultanı Meliku'l-Nasîr, Cuci soyundan gelen bir kızla evlenmek istediğini Özbek Han'a bildirir. Özbek Han memnuniyetle kabul eder, ancak istediği başlık parası Memlûk Sultanı için bile fazla gelir. Sultanın elçisi istenen fiyat karşısında şaşırır. Zaten yanında yeterince para da bulunmamaktaydı. Özbek Han ise, kendisine Mısır'a devamlı gidip gelen Altın Orda tüccarlarından borç para almasını teklif eder, daha sonra ise aralarında bir anlaşma yapılır. Memlûk sultanının evleneceği Tulunbay isimli hatun ancak 1320 yılında büyük bir grubun refakatinde Kahire'ye gönderilmiştir. İşte

⁴⁸ B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland*, s.92; G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s.202.

⁴⁹ G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s.202.

⁵⁰ Moğolların çeşitli din mensuplarına karşı iyi davranmalarının sebepleri birçok araştırmacı tarafından kaleme alınmıştır. Bu sadece İlhanlılar için değil, Altın Orda devleti için de geçerlidir. Meselâ Rus kiliseleri de vergilerden muaf tutuldukları gibi, kiliselerin korunmasına da özen gösterilmişti. Kilise ve din adamlarına hakarete bulunanların cezası idamdı. 669/1270 tarihli Mengü-Timur'un fermânında şöyle buyrulmaktaydı: "*Rusya'da kimsenin kiliselere, metropolitlere ve bütün kilise görevlilerine hakaret etmeye hakkı yoktur. Kiliselere ait topraklar, ormanlar, bahçeler vs. vergiden muaftır. Bütün bu mallar Allâh'a aittir, onlar da bize dua etsin*". Gerçekten de Moğollar döneminde kiliseler huzur içindeydi. Knezlerin baskılarından kurtulmuşlardı. Buna karşın, XX. yy başlarında ülkedeki kiliseleri depoya çeviren, din adamlarını sürgüne gönderen Ruslar, Altın Orda'yı barbarların ülkesi olarak nitelendirmişlerdir. Bu konuyla ilgili bkz. M. D. Poluboyarinova, *Russkiye Lüdi v Zolotoy Orde*, Moskova 1978, s.23; Hara-Davan, *Rusy Mongolskaya* Moskova 2002, s.240; İ. Kamalov, "Altın Orda Devletinde Toprak ve Vergiler" *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, yay. R. Fahreddin, Çev. İ. Kamalov, İstanbul 2003, s.215.

bu heyet İstanbul'dan geçerken İmparator III. Andronikos tarafından karşılanır, hatuna da hediyeler sunulur. Tulunbay Hatun, Mısır'da da iyi karşılanır. Fakat çok geçmeden Sultan, Tulunbay Hatun'dan boşanır ve onu emirlerinden birine verir. Özbek Han ise ne bu olaydan, ne de daha sonra Tulunbay'ın ölümünden haberdar olmaz. Mısır'a 1332 ve 1335 yıllarında gönderdiği heyetlerin amacı, Sultan'dan bu konuda bilgi almaktı. Bu arada Özbek Han da Sultan'ın kızlarından biriyle evlenmek ister. Ancak kızların daha evlenme yaşına gelmediği şeklinde bir cevap alır.⁵¹ Özbek Han'ın Sultan'ın kızıyla evlenmek istemesinin öç almakla alakası olmadığı kanısındayım. Zirâ bu dönemde İlhanlılar ile anlaşmazlık yeni bir safhaya girmişti ve Memlûk Sultanının yardımına ihtiyaç duymaktaydı. Bu yardımı alamaması ise başka bir çalışmanın konusudur.⁵² Zirâ, artık İlhanlılar zayıfladıklarından dolayı Mısır için bir tehlike arz etmemişlerdir.⁵³

Konumuzdan fazla uzaklaşmadan, Altın Orda – Bizans münasebetlerine dönelim. Özbek Han'dan sonra iki ülke arasında ilişkiler daha da azalmıştır. Ondan sonra tahta çıkan Canibek Han, daha çok Kafkasya işleri ile uğraşmış ve kendisinden önceki hanların rüyasını gerçekleştirmiş, yani Azerbaycan kısa süreliğine de olsa Altın Orda'nın eline geç-

⁵¹ B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland*, s.93-96; G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s.204; A. Nasonov, *a.g.e.*, s.106.

⁵² Altın Orda-İlhanlı ve Altın Orda-Memlûk münasebetleri için bkz. S. Zakirov, *Diplomatiçeskiye Otnoşeniya Zolotoy Ordi s Egiptom v XII-XIV vv.*, Moskova 1966; İlyas Kamalov, *Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

⁵³ Bununla birlikte Sultan İlhanlılara yardım konusunda verdiği olumsuz cevaba da dinî bir kılıf uydurmuştur. Sultan Melik, Karakuş ez-Zehirî isimli bir elçisiyle gönderdiği mektupta şöyle cevap vermiştir: “Ben, Ebû Sa’îd ile onun ancak Müslüman olduğundan iyi ilişkiler kurdum. Onun Mekke’ye gitmesini de yasaklayamam, çünkü Mekke’yi ziyaret etme İslâm’ın şartlarından biridir...” Sultanın, mektupta “Müslümanlığa” dayanması hiç şüphesiz politik oyunun bir parçası idi. Gâzân Han da Müslüman olmasına rağmen, Memlûklular onunla savaşmaktan kaçınmamışlardır. Diğer taraftan Sultan, İlhanlılara Özbek Han'ın niyet ve tasavvurlarını bildirerek uyanık bulunmalarını tavsiye etmiştir. Sultan Nâsir'in bu dostça ikazından çok memnun kalan Emîr Çoban, kölesi Selâmî başkanlığındaki bir elçi heyetiyle Sultan Nâsir'a kıymetli hediyeler, köleler, cariyeler göndermiştir. Melik en-Nâsir'in bu davranışının sebebi de gayet açıktır. Parçalanma aşamasında olan İlhanlı, artık Mısır için bir tehlike olmaktan çıkmıştır. Altın Orda ise İran'ı ele geçirdiği takdirde Mısır ile komşu olacaktır. Altın Orda gibi güçlü ve tehlikeli bir komşu ise Memlûkların işine yaramıyordu. Bkz. S. Zakirov, *a.g.e.*, s.84; İ. Kamalov, *Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri*, s.59-60.

miştir.⁵⁴ Canibek Han'dan sonra başlayan fetret devrinde ise Altın Orda'nın Bizans ile herhangi bir temasta bulunması söz konusu değildir. Ancak 1350'li yıllarda söz konusu ülkeleri etkileyecek ve haritanın yeniden yapılandırmasını gerektirecek bir vaka daha meydana gelmiştir. 1355 yılında küçük bir Osmanlı birliği Gellespont'u geçmiş, bir sonraki yıl da Gallipolli'de (Gelibolu) istihkam kurmuştur. Osmanlılar bu yerden Balkanlara yayılmaya ve Bizans'ı Avrupa'da da parçalamaya başlayacaklardır. Daha sonraları Boğaz'ı da ele geçirince, Osmanlılar Karadeniz ticaretine hâkim olmuşlardır. Osmanlılara kadar Boğaz'ı denetimi altında tutan Bizans, Altın Orda hanları için hiç bir zaman tehlike arz etmeyip, Bizans'a istenildiği zaman askerî baskı yapılarak Mısır'a doğru geçit sağlanabiliyordu. İtalyanlar da Boğaz'dan rahat geçme konusunda Altın Orda ile hemfikir idiler.⁵⁵ Zirâ Altın Orda, Mısır ile olduğu gibi İtalyanlar ile de ticaret yapmaktaydı. Hatta Altın Orda'nın gelirlerinin büyük bir kısmı ticarettten sağlanıyordu.⁵⁶ Osmanlıların Gallipolli'ye hâkim olması bütün

⁵⁴ Zeynu'd-dîn b. Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni, *Zeyl-i Târîhi-Guzîde*, Çev. M. D. Kyazimov, V. Z. Piriyeu, Bakü 1990, s.110-111; Semerkândî, *Matla'u's-sa'deyn ve mecma'u'l-bahreyn*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahrân 1372/1993, s.312-313; Mîr Muhammed b. Seyyid Burhânu'd-dîn Hândşâh-Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, nşr. 'Abbâs Zeryâb, Tahrân 1358, s.982-983; Ö. Gökbilgin, "1313-1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti", *AÜEFAD*, IV-V(1972), s.35.

⁵⁵ G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s.211-212.

⁵⁶ Uluslararası ticaret, Altın Orda'nın gelirlerinin ana kaynaklarının biriydi ve hanların hepsi ticaretin gelişmesi için çalışmışlardır. Altın Orda'nın, Doğu Avrupa'nın orman ve av hayvanları yönünden zengin kuzeyi ve Karadeniz arasında olması; Akdeniz, Bizans ve İran'la zengin bir ticaret hacmine imkan vermektedir. Kırım ise asırlardan beri canlı mal mübadelelerinin yapıldığı bir bölge olmuştu. Altın Orda, Güney Rusya bozkırlarına ilk defa bir düzen getirmişti. Dolayısıyla da Karadeniz üzerinden Çin'e olan kara ticaret yolunun güvenliği tam manasıyla sağlanmıştı. Altın Orda'da tüccarlar itibarlı bir duruma sahiptiler. Çeşitli vakıflar kurarak din adamları ile de iyi münasebetler tesis etmesini biliyorlar ve böylece ülkenin esas sahibi durumuna geliyorlardı. Tüccarların seyahatleri kolaylaştırılıyor, savaş zamanında kervanlarına cepheden geçme izni veriliyordu. Esir alınan tüccarlar milliyetlerine bakılmaksızın serbest bırakılıyordu. Yine Ruslar ve İdil boyundaki Fin halkları ile de mal mübadeleleri yapıyordu. Öte yandan Mordvalar, Altın Orda'nın mühim erzak kaynağı olmuşlardır. Müslüman tacirler buralardan değerli samur ve sincap kürkleri alırlardı. XIV. yy başında Litvanya da Karadeniz ticaretine katılmaya başlamıştır. Doğu ile ticarete en mühim merkezlerden birini Kiyev şehri teşkil ediyor ve bu şehir Tatar, Cenevizli ve Moskovalı tüccarlarla kaynıyordu. Altın Orda'nın yabancı ülkelere ihraç ettiği mallar arasında kürkler, deriler, balmumu, tahıl çeşitleri, peynir, şarap, balık, at ve esirler yer almaktaydı. Altın Orda ihracatın karşılığında altın paradan daha çok mal alıyordu. Mesela Kefe limanına her çeşit kumaş, halı, altın, ipek, iplik, pamuklu kumaşlar getirilmekteydi. Ayrıca Çin ve İran'da porselen ve ipek, Buhara'dan pamuk ve halı, Hindistan'dan ise inci ve mercan gelirdi. Bkz.

bunlara tehlike arz ediyordu. Ancak Altın Orda, bu kadar bile olsa bu yakın geleceği anlayamamıştı. Bunun sebebi de yukarıda da zikrettiğimiz fetret devridir.

Altın Orda'da birliği tekrar toplayan Toktamış Han 1380 tarihinde fetret devrine son vermiştir. Ancak Toktamış'ın önce ülke içindeki rakipleri, sonra da Timur ile mücadelesi yüzünden, Bizans'a ayıracak ne vakti, ne de ihtiyacı vardı. Gerçi ihtiyacının olmadığını da söyleyemeyiz. Ancak Bizans'ın kendisine herhangi bir konuda yardım edebileceğini düşünemeyiz. Toktamış'a yardım edebilecek durumdaki kimse, Litvanya Knezi Vitovt idi. Nitekim bu ikisinin arasında bir antlaşma yapılmıştır. Buna rağmen, Toktamış ile Vitovt'un birleşik ordusu o dönemde Altın Orda'da hâkimiyeti elinde bulunduran Edigey'e yenilmiş ve çok geçmeden tarih sahnesinden kaybolmuştur.⁵⁷

Bu arada Altın Orda her geçen gün zayıflarken, Litvanya Knezliği zirveye doğru tırmanıyordu. Burada Vitovt'un politikasında konumuzu yakından ilgilendiren bir hususun altını çözmek gerekmektedir. Altın Orda Devleti zayıflarken, bir birine rakip olan Moskova ile Litvanya güç kazanmışlardır. Aralarındaki anlaşmazlığın sebeplerinden biri de Batı Rusya kilisesi idi. Vitovt, çıkabilecek Moskova-Litvanya anlaşmazlığı ihtimalinde, metropolitin Moskova'yı desteklemesinden korkuyordu. Bundan dolayıdır ki, aynen kendisinden önce Olgerd'in yaptığı gibi, metropolit seçimini kendisi yapmak istemiştir. Nitekim, 1406 yılında Metropolit Kiprian vefat edince, Vitovt, Yunan asıllı piskopos Theodosius'u İstanbul'a gönderir ve Patrik'ten onun metropolit olarak tayin edilmesini ister. Ancak Bizans, yine Yunan asıllı başka bir piskoposu (Fotiya) görevlendirir. Buna karşılık Vitovt, onun Batı Rusya Kilisesi'nin işlerine karışmasını yasaklar. Daha sonra ise, Batı Rusya'daki bütün piskoposları toplayarak, kendileri için ayrı bir metropolit seçer.⁵⁸

Gördüğümüz gibi Özbek Han'dan sonra Altın Orda ile Bizans arasında dolaysız münasebet olmamıştır. Bunun sebeplerini de yukarıda sıralamaya çalıştık. Ele aldığımız dönemden, yani Edigey'in ölümünden sonra Altın Orda'nın yeni bir döneme, parçalanma devrine girdiğini ve bu devrin yeni ulusların meydana gelmesiyle sona erdiğini söylemek gerekmektedir. Bu uluslardan biri Nogay Orda'sı olup, Yayık Nehri havzasında kurulmuştur. Bu ulusun nüfusunu Moğol kabilesi olan Mangıtlar ve bölgede yaşayan Kıpçak ve diğer Türk kabile mensupları oluşturuyordu.

A. Yü. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992, s.93; A.N. Kurat, "Bulgar", *İA*, II, s.786.

⁵⁷ M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s.114.

⁵⁸ G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s.296-297.

Nogayların doğusunda, Kazakistan topraklarında Özbek⁵⁹ ve Kazak (Kırgız) ordaları meydana gelmişti. Aynı şekilde Batı Cuci Ulusu'nda da parçalanmalar vukû bulmuştur. 1445 yılında Kazan Hanlığı, 1449 yılında da Kırım Hanlığı kurulmuştur. Saray merkezli Altın Orda, 1502 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir.⁶⁰ Hanlıkların kuruluşundan çok geçmeden 1453 tarihinde İstanbul Osmanlı'nın eline geçmiş ve Bizans ortadan kaldırılmıştır.

KAYNAKLAR

- Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve musâyeretu'l-ahyâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
- Amitai-Preiss, Reuven, *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War (1260-1281)*, Cambridge 1995.
- el-'Aynî, Bedru'd-dîn Ebû Senâ Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ, *'İkdu'l-cumân Asru-Selâtin*, I, neşr. Mahmud Muhammed Emîn, Kahire 1987.
- Baştav, Ş., *Bizans İmparatorluğu Tarihi, Son Devir (1261-1461), Osmanlı Türk – Bizans Münasebetleri*, Ankara 1989.
- Baybars, R., *Baybars Tarihi II*, Çev. Şerefüddin Yaltkaya, İstanbul 1941.
- Cahen, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, İstanbul 2000.
- Eckman, J., *Hârezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Yayına haz. Osman Fikri Sertkaya, Ankara 1996.
- Fahreddin, Rizaeddin, *Hanı Zolotoy Ordu*, Kazan 1996. Türkçe terc. İ. Kamalov, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, İstanbul 2003.
- Fedorov-Davidov, G.A., "Zolotaya Orda i Mongolskiy İran" *Vestnik Moskovskoğo Universiteta*, VI, Moskova 1978, s.25-37.
- Gökbel, A., *Kıpçak Türkleri*, İstanbul 2000.
- Gökbilgin, Ö., "1313-1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti", *AÜEFAD*, IV-V(1972), s.1-52.
- Grousset, R., *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul 1996.
- Gumilöv, Lev N., *Drevnyaya Rusy i Velikaya Stepy*, S. Petersburg 2001.
- Halperin, Charles J., *Russia and The Golden Horde*, Bloomington 1985.
- Hara-Davan, E., *Rusy Mongolskaya*, Moskova 2002.

⁵⁹ R. Grousset, *a.g.e.*, s.442; G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s.298.

⁶⁰ G. Vernadskiy, *a.g.e.*, s.298-299.

- Holt, P. M., *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290), Treaties of Baybars Qalawun With Christian Rulers*, Leiden-New York-Köln 1995.
- , *Haçlılar Çağı. XI Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, İstanbul 1999.
- İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, Çev. Nuri Gencosman, Ankara 1941.
- İbnu'l-'Abduzzahir, *Siretülmelik ez-Zahir*, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941.
- Kafalı, M., *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976.
- Kamalov, İ., *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003.
- , *Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.
- , "Moğol İstilas ve Anadolu Kültürüne Tesirleri", *TDA*, 140 (2002), s.167-180.
- , "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine", *TDA*, 141 (2002), s.115-121.
- , "Yabancı Kişi", *Tarih ve Düşünce*, Şubat 2004, s.42-49.
- Karabeynikov, D. A., "Vizantiya i Gosudarstvo İlhanov v XIII-naçale XI vv: Sistema Vneşney Politiki İmperiyi", *Vizantiya Mezdu zapadom i Vostokom*, ed. G. G. Litavrin, S. Petersburg 1999, s.428-473.
- Kazvînî, Zeynu'd-dîn b. Hamdullâh Mustevfi-yi, *Zeyl-i Târîhi-Guzîde*, Çev. M. D. Kyazimov, V. Z. Piriyeve, Bakü 1990.
- Kurpalidis, G. M., *Gosudarstvo Velikih Seldjukidov-Ofiçialniye Dokumentı ob Administrativnom Upravleniyi i Soçialno-Ekonomiçeskom Otnoşeniyah*, Moskova 1992.
- Levçenko, M. V., *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, Çev. Maide Selen, İstanbul 1999.
- Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyid Burhânu'd-dîn Hândşâh, *Ravzatu's-safâ*, nşr. 'Abbâs Zeryâb, Tahrân 1358.
- Morgan, D., *The Mongols*, Oxford 1990.
- el-Mufaddal, *en-Nehcu's-sedid*, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941.
- Nasonov, A. N., *Mongoli i Rusy*, Moskova 1940.
- Nicol, D., *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, İstanbul 1999.

- Nuveyrî, *Nihayetu'l-ereb fi funûni'l-edeb*, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941.
- Ostrogorskiy, G., *Bizans Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1981.
- Ötemiş Hacı, Muhammed Dosti, *Çengiz-nâme*, neşr. V. P. Yudin, Alma-Ata 1992.
- Poluboyarinova, M. D., *Russkiye Lüdi v Zolotoy Orde*, Moskova 1978.
- Saunders, J. J., *Muslims and Mongols*, Edited by G. W. Rice, New Zealand 1977.
- Schamiloğlu, U., "Altın Ordu", Çev. Bülent Keneş, *Türkler*, VI, Ankara 2002, s.412-433.
- Semerkândî, K., *Matla'u's-sa'deyn ve mecma'u'l-bahreyn*, neşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahrân 1372/1993.
- Sevim A. - Merçil, E., *Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara 1995.
- Sinor, Denis, "Osmanlı Öncesi Dönemde Akdeniz ve Karadeniz Dünyasında Türk-Moğol Varlığı Üzerine Düşünceler", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, V, Ankara 1996, s.24-36.
- Solovyöv, S. M., *İstoriya Rossiyi 1054-1462*, II. Kitap, III-IV cilt, Moskova 2001.
- Spuler, B., *Die Goldene Horde, Die Mongolen in Russland 1223-1502*, Leipzig 1943.
- , *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, İstanbul 1987.
- Sümer, F., *Yabanlu Pazarı*, İstanbul 1985.
- Şeşen, R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.
- Temir, A., "Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât", *TK*, S.118, s.190-207.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970.
- , "İlhanlılarla Bizans Arasındaki Kültür Münasebetlerine Ait Bir Vesika", *İTED*, III/3-4 (İstanbul 1966), s. 1-45.
- Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.
- Vasiliyev, A. A., *History of the Byzantine Empire 324-1453*, Madison and Milwaukee 1964.
- Vernadskiy, G., *Mongoli i Rusy*, Moskova 2001.
- Zakirov, S., *Diplomatiçeskiye Otnoşeniya Zolotoy Ordi s Egiptom v XII-XIV vv.*, Moskova 1966.

ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941.

Yakubovskiy, A. Yü., *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992.

Yuvalı, Abdülkadir, *İlhanlı Tarihi I, Kuruluş Devri*, Kayseri 1994.

-----, "XIII. yüzyılda Önasya'daki Siyasî Bloklaşma", *TK*, XXIII/262, Ankara 1985, s.111-120.